

چند پسوندها مهجور

ترکیبهای لغوی در زبان فارسی غالباً بوسیله‌وند ها درست میشود و میتوان گفتوندها از عوامل عمدهٔ زبان فارسی میباشند . و ندها را از نظر کلی میتوان به سه دسته تقسیم کرد :

اول وندهائیکه در قدیم معمول بوده و امروزه از میان رفته‌اند و فقط گاهی در بعض کلمات اثری از آنها بچشم میخورد مانند پسوند **aivi** یا **aibi** که بمعنی « بسوی ، روی » در اول کلمات بکار میرفته و نمونهٔ آن بصورت **af, of** یا **ow** در کلماتی از قبیل افکندن . افتادن و او کردن دیده میشود .

دوم - وندهائیکه کاملاً از میان نرفته و در بعض کلمات باقی مانده‌اند مانند **ho** بمعنی خوب و « دش » بمعنی « بد » که در بعضی کلمات از قبیل هنر ، هویدا ، دشوار و دشمن موجودند .
سوم : وندهای معمول .

منظور بنده در اینجا معرفی پسوندهای دسته دوم است و در میان این

دسته گاهی به پسوندهائی برمیخوریم که منشاء آنها معلوم نیست و مأخذ مادر شناخت آنها صرفاً کلماتیست که در محاوره یا فرهنگها آمده .

این پسوندها را برحسب حروف تهجی و تلفظی که دارند معرفی میکنم.
(۱) پسوند $\hat{a}$ که در پهلوی بصورت $\hat{a}k$ با آخر ریشه افعال متصل میشده و صفت میساخته، امروزه نیز همین وضع را دارد و در آخر صفات نیز معنی حاصل مصدری میدهد : دانا ، توانا - پهنا ، درازا .

انواع دیگری از قبیل $\hat{a}$ ی مفید کثرت ، $\hat{a}$ ی اطلاق و بدل از تنوین و غیره نیز هست که از ذکر آنها خود داری میشود و در اینجا فقط بذکر « $\hat{a}$ » مفید تعظیم میپردازم که در زمان صفویه با آخر اسامی خاص متصل میشده : صائبا ، حکیمان ، شقیما ، ملاصدرا .

منشاء این $\hat{a}$ معلوم نیست و شاید بتوان آنرا از نوع $\hat{a}$ هائی دانست که در بعض کتب قدیم برای افاده تعظیم بکار میرفته ، چنانکه در عبارت عروسی سمرقندی آمده ؛ بزرگا مردا که ابوعلی سینا بود .

(۲) $\hat{a}b$ - این علامت که بنظر میرسد با $\hat{a}v$ یکی باشد در چند کلمه بمعانی زیر آمده :

(۱) - علامت مکان : سرداب (جای سرد) - غرقاب (غرقگاه) - شوراب (شوره زار) زهاب (چشمه) ، گنداب (باطلاق) ، گواب (جای گود) ، گوراب (دخمه - صحرای بی آب و علف) ، پایاب (پایان) :

بهر آب آرو روی سوی گوراب گم کنی جان وز نیابی آب . عنصری در آخر اسامی امکانه نیز دیده میشود : خشکاب (در جنوب نزدیک دریا) دشت مرغاب ، تکاب ، دزداب ، گرگاب ، سرخاب (در تبریز)

(۲) علامت تخصیص که مفید نوع معینی از یک جنس است : سفیداب ، سرخاب ، زرداب ، زنجاب ، زکاب (مرکب) ، زگالاب : آن زگالاب و سپندی که مرض دفع نکرد

هم بدان پیرزن مخزقه خر باز دهید . خاقانی .

(۳) - مفید نسبت : گوناب (آنچه به گونه مالند) :

روی اویی نیاز از گوناب دردل آفتاب از اوصدتاب.

و شاید $\hat{a}b$ در سهراب و مهرباب نیز از این نوع باشد .

فرضاً که $\hat{a}b$ در بعضی کلمات از «آب» معمولی گرفته شده باشد باز چون معنی آن عوض شده نمیتوان آنرا ندیده گرفت مخصوصاً که در عده‌ای از این کلمات منشاء آن «آب» نیست . دارمسترنیز درتبعات ایرانی باین نکته توجه کرده و میگوید پسوند «آب» که در کلماتی مانند سهراب ، مهرباب ، سودابه و رودابه دیده میشود بهیچوجه احتمال اشتقاق از کلمه آبراب ندارد ، ممکن است در اثر تطویر از شکل اصلی خود منحرف شده و باین صورت در آمده باشد زیرا افراسیاب را که در اوستا بصورت Fran (g) rasyan آمده در پهلوی به صورتهای: افراسیاف و افراسیاب در آمده در حالیکه پارسیان آوا نوشت این کلمه را بصورت « افراسیاک » نشان داده‌اند و قاعدتاً باید در پهلوی « افراسیاک » باشد .

تشخیص دارمستتر درست است زیرا کلمه « سفیداب » هم در فرهنگها بصورت « سفیداک » ضبط شده. در هر حال آنچه مسلم است اینکه فعلا پسوندی بصورت $\hat{a}b$ و در مواردی $\hat{a}ba$ موجود است که در بعض کلمات بشکل $\hat{a}v$ و یسا $\hat{a}va$ آمده : خیوا (- جای شور) ، تکاو ، پزاوه (کوره آجر و آهک پزی) ، جزغاو (- جلوزغ) ، کداوه (= کد = کج + اوه) = کجاوه = جای چوبی - خیشاو (= زمین شخم زده) ، اشتراوه (= جامه‌ایکه از پشم شتر بافند - کلاوه) = کسل = شکسته + اوه) = خرابه و ازهم در رفته « کردی » .

تذکر : ممکن است در مواردی ترکیبی از « $\hat{a}v$ » و « $\hat{a}$ » ی وقایه باشد چنانکه خواهیم گفت .

(۳) -- $\hat{a}r$ - دارای معانی زیر است :

الف - در اتصال بریشه ماضی افعال بمعانی زیر آمده :

(۱) - علامت فاعلی: دادار ، پرستار ، خریدار ، برخوردار ، فرختار ،

فرمانبردار، و از این قبیل است: کفتار، نام حیوان معروف که زمین رامیشکافد و مردار میخورد (= کفت = شکافتن + ار)

ریشه این پسوند در پهلوی « تار » و تثار ، است که از « تر » فارسی باستان گرفته شده و علامت صفت است .

(۲) - علامت مفعولی: گرفتار ، مردار ، خفتار .

(۳) - علامت اسم مصدری: کشتار ، دیدار ، کردار ، رفتار ، گفتار .

وریشه این دو نوع اخیر در پهلوی شناخته نشده .

ب- در آخر اسامی بمعنایی زیر آمده :

(۱) - علامت مکان: بچار (= بیج = برنج + ار) = برنجزار ،

بچار (= بیج = پشته + ار) = زمین پشته داره، کرنچار =

کرنج (= برنج + ار) = برنجزار ، زغار (= زغ = گل + ار)

= زمین نمناک .

در آخر اسامی امکانه نیز دیده میشود: بیچار ، کلاردشت .

(۲) - علامت اتصاف و دارندگی: چنگار (= دارای چنگ) =

خرچنگ، شیشار (= دارای سیخ) = جارو ، « مازندران » . هنجار

(هنج = روش + ار) = دارای روش .

(۳) - علامت اختصاص به نوعی از جنس: میشار = میش آهو .

کنون سالم آمد به هفتادوشش غنودههم چشم میشارفش

زنگار = زنگ تیغ و آینه ، غنچار (= غنج = آرایش + ار) =

سرخاب، خشار (= خش + ار) = شاخ و برگ سوختنی « لارستان » .

(۴) - علامت نسبت: کالار = سنگ نازک و پهنی که در کالها بوفور

یافت میشود. دستار = دستمال ؛

ای تهی دست رفته در بازار ترسمت بر نیاوری دستار

زمار (= زم = زمستان + ار) = آرزوه زمستانی « آذری »

تذکر : در بعض موارد فوق ممکن است $\hat{a}r$ را تخفیفی از آور ، دانست و یا با « آل » که خواهیم گفت هم‌ریشه باشد.
(۴) $\hat{a}z$ - در آخر کلمات :

(۱) - علامت مکانست : حجاز (= محل حج) ، شیراز ، طراز (جای با طراوت)

(۲) - علامت نسبت : هراز (هر = کوه + از) = نام رود معروف کوهستانی و بنظر می‌آید « ارس » نیز که در محل « اراز » خوانده میشود از همین منشاء است ، شیراز = ماست چکیده یا ماست بریده ، گواز = چوبی که با آن گاو میرانند .

شاید منشاء این علامت ac باشد که در قدیم به بعض پیشوند ها و لغات افزوده میشده و جهت صفت را نشان میداده : فراز = به جلو ، به بالا ، نماز (= خم شده به جلو) .

(۵) ak چنانکه گفته شد در اتصال بریشه فعل در زبان پهلوی صف میساخته ولی در زبان فارسی بمرور زمان معانی زیر را پذیرفته :
الف - در اتصال بریشه فعل :

- ۱) صفت فاعلی میسازد : سواك (= سوزنده) ، پچاك (= پچونده) ، نفوشاك (= نبوشنده) ، دماغ و دماغك (= دمنده) = بینی .
- ۲) صفت مفعولی درست میکند : كاواك (= کاویده = میان تهی) ، پچاك (= پچیده)

نیک است اگر به خاتم جمشید ننگریم پچاك زلف یار نظیری بدست ماست
۳) علامت نسبت و لیاقت است : پوشاك (= پوشیدنی) ، خوراك (= خورنی)

ب : در اتصال بغیر ریشه فعل:

- ۱) : دلالت مکانست ، غوشاك (غوش = سرگین + اك) طویله .
خپاك (= خب = خفه + اك) = جای تنگ و خفه کننده .
در آخر اسامی امکانه نیز دیده میشود ، كلاك ، اراك .

(۲) - علامت نسبت و اتصاف است : مفاك (مع = گود + اك)
 گودال ، فزاك (فز = چرك + اك) = چركين و كثيف - كولاك (كول =
 موج + اك) = طوفان موجی
 (۳) - علامت تخصیص است كه يك نوع از جنس را تعیین میکند :
 سفيداك (= سفید اب) .

(۵) âl بمعانی زیر آمده است :

(۱) - شباهت : جنگال (= شبیه جنگك) ، انگشتال (= شبیه انگشت
 باريك) = ضعیف و لاغر :
 زخان و مان قرابت بقرابت افتادم بماندم اینجا زارونژندوانگشتال
 همال (= همانند) ، زگال (= زگ = زاج + ال = مانند
 زاج سیاه .

(۲) - نسبت ، بنگال = پنجه ، چيال (= کیسه باده دست چپ کار
 کند) ، « آشتیان » پرتال = شاخه های زیادی درخت که میزنند و در خور
 پرت کردن . است « لاهیجان » کفتال (کفت = افتادن + ال = افتادنی)
 صفت پیر - پاتال (پات = پائیده + ال = پائیده) صفت پیر .
 (۳) مکان : جوال (جو + ال) = کیسه بزرگ که در آن جو و
 گندم میریزند ، دنبال

در آخر اسامی امکانه نیز دیده میشود : ماسال ، جنگال ، بنگال .

(۴) - تصغیر : گودال = گود كوچك . دنكال = دنك كوچك
 برنج كویی ، جنجال (= جنگ كوچك) ، كندال (كند + ال = بوتهای
 که ریشه اش بمصرف سوخت میرسد .

(۵) - افاده تخصیص که نوعی از جنس را مشخص میسازد . پيخال
 (= پيخ = كثافت و پليدی + آل) = فضل مرغ . پوشال ، ريتال
 (ريت = ريخت + آل) = سرگين گاو « كودی » كوپال (=
 كوب + ال) = كچ كوب = « لارستان » ، پاپيچال (=
 پاپيچ + ال) = نوعی گیاه وحشی ، « گیلکی » : خشكال = شاخهای خشكیده

«آشتیان»، «پاپیتال = عشقه»، آزال (= آز = کشیدن + ال) = چوب
میان دو گاو شخم،

منشاء این پسوند معلوم نیست، در پاره‌ای موارد میتوان آنرا تغییر
صورتی از «âr» دانست زیرا در لهجه‌های شمالی و شمال شرقی غالباً «âr»
به «âl» تبدیل شده: دیفال = دیوار، کاجال = کاجار گنجال = گنجار، خواریکر
= خوالیکرو در مواردی نیز ممکن است تغییر یافته «ân» باشد و تبدیل «ن» آخر به
«ل» در کردی و گیلکی معمول است. در کردی «مان» «مال» میگویند
و در گیلکی بجای «گونه»، «جول» معمولست و در لری علامت جمع «آن»
به ال تبدیل شده گایل (= گاو ان)، تیل (= چشمان).

(۶) «âlâ» در آخر کلمات همان «آل» است با «ه» مخفی (ویا la
تصغیر است با â ی و قایه چنانکه خواهیم گفت) و بمعانی زیر آمده:
۱) شباهت: کندواله (= کندو = غول + آله) = قوی همکل
مانند غول

۲) - نسبت: دنباله، سگاله (= سگ + اله = فضله سگ).

۳) مکان: بنگاله، کشاله (= کش = بول = طبری + اله)، = بیخ‌ران
از طرف داخل.

۴) - تخصیص، چغاله (چغ = کغ و کال + اله) = نارس زرد
آلو و بادام، تپاله.

۵) - اسم مصدر: مجاله (= مشتاله)

(۷) «ân» که در پهلوی نیز معمولست در اتصال بریشه فعل مفید حالت
حالت یا معنی فاعلی است: گریان، بران- و در اتصال بغیر ریشه فعل دارای
معانی زیر است:

۱) دلالت بر زمان: بامدادان، بهاران.

۲) - دلالت بر مکان که غالباً در اسامی امکانه دیده میشود: گیلان:
ماهان، دیلمیان.

- (۳) دلالت بر نسبت فرزندی : اردشیر بابکان ، خسرو قبادان .
 (۴) دلالت بر فرد کامل از یکنوع : پهلوان ، آبادان .
 (۵) دلالت بر نوع مخصوص از يك جنس : مادیان ، ماکیان .
 (۶) دلالت بر معنی مصدری : حنا بندان ، عقد کنان .
 (۷) دلالت بر جمع : سران ، مردان
 (۸) دلالت بر نسبت : تاوان ، پایندان .
 از معانی فوق غیر از علامت جمع سایر معانی یا بکلی متروک است ،
 مانند معنی دوم و سوم ، و یاد رکلمات معدودی بکاررفته .

(۸) **âvar** در آخر کلمات اگر مخفف آورنده نباشد ترکیبی است
 از **var** اوصاف و **â**ی وقایه: جنگاور ، دلاور .

(۹) در آخر کلمات صورت مخففی از **ak** پهلوی است که در
 معانی : تشبیه ، اوصاف ، قید ، و ساختن اسم صوت متداولند ولی در معانی زیر
 بطور محدود بکاررفته :

- (۱) اسم آلت . تابه ، گیره ، رنده .
 (۲) اسم مصدر : گریه : خنده .
 (۳) اسم مکان که صرفاً در آخر اسامی امکانه دیده میشود : میمه ، سرخه ،
 و در زبان محاوره نیز بمعانی زیر معمولست که در زبان ادبی کمتر
 دیده میشود :

(۴) تصغیر و تحقیر : خلاشه ، خرده ، پسره ، دختره ریزه .

(۵) عهد و تعریف : کتابه را خریدم ، پسره را دیدم .

(۱۰) **ak** نیز در زبان فارسی بمعانی زیر دیده میشود :

(۱) تخصیص نوعی از جنس : جگرگ (= جگر سفید) - زردک = هویج -
 خارخسک - کالک - کجک .

(۲) نسبت : عینک ، سمعک ، دستک ، مشنک ، سنگک .

(۳) اسم آلت : دو دوک - سوتک - جنجفک .

(۴) اسم مصدری: جفتک، پشتک.

(۵) تشبیه: خرسک، خرك، موشك .

(۶) تصغیر و تحقیر: چنگک، پرك، پسرک، دخترک.

(۷) لیاقت: قدك، برك

(۸) تعظیم و تحبیب: مامك، بابك، يارك :

ياركی هست مرا بلطافت ملكو بحلاوت شكر وبملاحت نمكو

(۹) مکان در آخر اسامی امکانه: ونك، گنجك، نارمك، كهك.

این محدودیت در استعمال معلوم نیست از کجا ناشی شده همچنین معلوم نیست که مثلاً چرا *al* در اتصال بریشه فعل یکجا علامت اسم مصدر و جای دیگر علامت تشبیه یا اسم آلت است، از این قبیل سؤالات در اغلب موارد پیش میاید که باید بآنها پاسخ قانع کننده ای داده شود و در خور تحقیق و مطالعه است.

(۱۱) *al* در آخر چند کلمه الحاقی بنظر میآید و بمعانی زیر است .

(۱) - علامت تصغیر: کوپل (= کوپ = برآمده کوچک + ال) =

غنچه شکوفه، تنگل، = تنگه و دره کوچک، جنگل (= جنگ =

گاو جوان + ال) = گاو دو ساله، بهبهان، بشکل، دیخل = دیگ سفالین

«لارستان» .

صورت فوق با حتمال قوی تخفیفی از، *la* تصغیر است .

(۲) علامت اتصاف و دارندگی: پچل (= پچ = فت = کثافت + ال)، =

کثیف، چنگل (= دارای چنگ) = سیاه تلو که آنرا قره تیکان گویند و

خارهایش شبیه چنگ است، کاول و کول = حلقه های سفالین میان تهی که در

مجرای قنات بکار برند تا دیواره ها ریزش نکند، بگل (= بگ =

سفال + ال) = ظرف سفالی شکسته و لارستان، کچل (= کچ = سر تراشیده و بی

مو + ال) = دارای سرب می، مو، تاول .

صورت فوق ممکن است تغییر شکلی از *ar* یا *var* باشد دنباله دارد